

Минуло сто років з дня видання Литовського Статуту 1588 року до дня декрету Полтавського полкового суду в справі Уляни Денисики. За цей час правосвідомість українського суспільства досягла вищого культурного рівня, так що староримська кара здалася суддям вже за пережиту, незвиклу. Тому Полтавський полковий суд обмежився лише цитатою римської норми та пояснив, що ця норма вже вийшла з ужитку в судах: «В нас того звичаю не заховуєть...».

А. Яковлів

„Історія України й українських козаків“ Й. Х. Енгеля та „Історія Русів“

Йоганн Христіан фон Енгель, автор *Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Cosacken* (Halle, 1796), перший учень Шлецера, був раціоналіст не тільки світоглядний, але й майстер раціоналістичної історичної методи. Його зацікавлення Україною мало теоретичний характер; він підходив до неї через австрійсько-мадярські проблеми, що й були для нього життєвими питаннями. Про Україну він судив здалека, й українські відносини були для нього чужі. Але це він дав — і в цьому його заслуга — першу систематичну історію України, написану за дуже значною літературою й джерелами, хоч ще й не архівального характеру, з відповідним апаратом в примітках, з поділом історії країни на періоди (правда, з дуже боязким дотриманням хронологічної методи), з підкресленням соціальних, юридичних, географічних (див. напр. § 3 — Фізична географія України, стор. 11-18), господарчих проблем тощо. Все це було тоді значною новиною на полі української історії (1).

Цілком інакше стоїть справа з «Історією Русів». Її автора зовсім не цікавили методологічно-історичні проблеми. Це не був учений, а ідеолог-раціоналіст, що висловлював свій світогляд у загальних сентенціях і характеристиках. Його метода була метода дипломата і публіциста, що використовував історичні події лише як засіб для висловлення своїх ідей. Його історія — це в дійсності політичний трактат, що в ньому історичні дані служать певним політичним тезам.

Це стає особливо ясным, коли взяти під увагу міродайну для автора «І. Р.» ідею державности і незалежности України в її історичному розвитку з найдавніших часів. На Україну він дивиться навіть в литовсько-польську добу, як на незалежну державу, і український народ за короля Ягайла є для нього одною з трьох незалежних і рівноправних націй (польської, литовської і української) з трьома рівноправними «гетьманами» на чолі, але, звичайно, під одним королем (стор. 7).

Треба сказати, що з історичними даними автор «І. Р.» поводить себе цілком довільно. Не раз у його оповіданні виступають навіть вигадані особи або події. Так згадує він під роком 1439 «руських» полковників з такими чудернацько-вигаданими іменами, як Станай, Бурлій, Артазій тощо.

Автор «І. Р.» виступає, як льояльний громадянин російської держави, а всі свої опозиційні думки, особливо антиросійського характеру, дуже

1) Попів. В. Krupnyckyj, J. Chr. Engels, *Geschichte der Ukraine, Abhandlungen des Ukr. Wiss. Institutes, Berlin, 1931, Bd. III. Стр. 101 й далі.*

небезпечні в умовах недавно розв'язаної української державности, вкладає в уста відомим особистостям українського минулого: Богданові Хмельницькому (стор. 62-63), Мазепі (стор. 202 й далі) і навіть Кримському ханові, то в формі промов, то меморіялів, листів і навіть полеміки (як, напр., між Богданом Хмельницьким і Кримським ханом, стор. 134 й далі).

Для Енгеля поняття «Україна» і «козаки» нерозлучні. Властиво історія України починається у нього щойно з появою козаків, тоді як її давніша історія є по суті в нього частина історії Росії: то була пануюча концепція в усіх істориків XVIII ст., між ними і для вчителя Енгеля, Шлецера. В очах Енгеля український народ не є якась особлива національна одиниця (різниця між українцями і росіянами, на його погляд, незначна), а окрема одиниця лише в своїй соціальній структурі й політичному розвитку (2). Зі співчуттям дивиться він на український народ, що тяжко здобував собі свободу у віковій боротьбі проти татар, а пізніше й проти польської шляхти, та особливо подивляє козаків, як тих, що вийшли з народної маси, з селян, і що зуміли поставити на ноги мілітарно-спартанську республіку з виборним гетьманом на чолі, з загальним народним зібранням, з простим патріархальним, але свободолюбним судом і т. д. (3).

Оці форми українсько-козацької державности, своєрідний ідеал Енгеля, стають головною проблемою його історії України. Таке він вже бере на себе завдання боронити свободолюбний український народ і його свободолюбні демократичні інституції; він рішуче відкидає претензії й зазіхання Польщі та Москви на цю Україну, що прагне до свободи.

Саме при розгляді українського історичного процесу впадає в очі перевага автора «І. Р.» над Енгелем, хоч першого й не можна назвати правдивим науковцем. Але його концепція більш послідовна й більш ясна. Тоді як Енгель ідею власного українського розвитку застосовує тільки до одного періоду української історії, до козацького, є вона для автора «І. Р.» тим, що об'єднує й збирає до купи всі періоди української історії.

Вихідним пунктом для автора «І. Р.» є не козаки, а Київська Русь, що її він вважає в першу чергу батьківщиною українського народу... «Провинціальні дїлення той землі були княжества: Галицкое, Переяславское, Черниговское, Сѣверское, Древлянское и главное или Великое княжество Киевское, которому всѣ другія подчинены были» (стор. 3). «Малоросія» в автора «І. Р.» — це давня «Русь» (стор. 7), а Галичина — «полуденная часть Руси или Малоросіи» (стор. 8). Щоб ще виразніше довести, що його батьківщина є правдива Русь, автор «І. Р.» вкладає в уста гетьмана Мазепи зислів, що, очевидно, відповідає власному переконанню автора й що за наших часів не раз цитувався як найвидатніша сентенція «І. Р.»: «Ибо извѣстно, что прежде были мы то, что теперь Московцы: правительство, первенство и самое название Руси отъ насъ къ нимъ перешли» (стор. 204) (4).

Автор особливо підкреслює засаду вільности різних з'єднань україн-

2) Теж там, стор. 87, 88.

3) Тут у Енгеля — виразно демократична тенденція.

4) Автор «І. Р.» згадує не раз, що український (малоруський) народ є одної віри і одного походження з великоруським (стор. 85, 210 і т. д.). Але це є тільки вказівка на значно далі подуману спорідненість, бо у нього українці споріднені (одного племені) і з росіянами і з поляками (стор. 35-36) і з болгарам (стор. 13). В «І. Р.» плакається ідея кровної й релігійної слов'янської спільноти, причому як слов'яни фігурують і печеніги, і половці, і хозари (стор. 2).

Автор дуже послідовно вживає слова «Русь» для означення України. Коли ми у нього зустрічаємо слова з одним «с» — «Русь», «руській», «Історія Русовъ», то

ського народу впродовж його історії, бо саме на цій засаді збудовано властиві права нації, право на свободу і на власну державність. Недовзначно пише автор «І. Р.»: «Народъ Рускій, бывъ въ соединеніи, первѣ съ Княжествомъ Литовскимъ, потомъ и съ королевствомъ Польскимъ, не былъ никогда отъ нихъ завоеваннымъ и имъ раболѣпнымъ, но яко союзный и единоплеменный... добровольно соединился на одинаковыхъ и равныхъ съ ними правахъ и преимуществахъ, договорами и пактами торжественно утвержденныхъ...» (стор. 35-36).

Те саме і про з'єднання з Москвою. І тут читаємо перший пункт договору 1654 р. так, ніби Україну й далі цар має тримати, відповідно до колишніх договорів і пактів, підтверджених свого часу литовськими великими князями і польськими королями (стор. 120).

Автор хоче обґрунтувати поняття українського народу, як вільної, свободної нації не тільки назовні, а й з внутрішнього боку. Тому він особливо підкреслює засаду вільних виборів влади — старшини з головою держави на чолі, бо вільна нація посідає право вибирати власних урядових чинників.

Щоб це довести, послуговується він своєрідними конструкціями. Для князівського періоду він приймає, що «князя или верховные начальники выбираемы были отъ народа въ одной особѣ, но на всю династію, и потомство избраннаго владѣло по наслѣдію (стор. 3). За литовських часів це був Гедимин, що відновив український («рускій») уряд під проводом вибраних народом осіб та своїм представником призначив князя Ольшанського «руской породы» (стор. 5). Навіть після з'єднання Литви, а тим самим і України з Польщею, вибиралася влада і навіть самі гетьмани свободним голосуванням рицарства (5) і підтверджувалася королем і сенатом (стор. 7). Тому козацькі гетьмани є в нього наступники руських князів. У нього Богдан Хмельницький зрікається права спадковості на гетьманський уряд у власному роді тільки тому, щоб зберегти засаду виборності, більш відповідну правам і звичаям народу (стор. 96).

Проф. Яковлів має рацію, коли він характеризує автора «І. Р.» як республіканця, що виступає за виборну засаду проти самовлади, проти спадковості гетьманського уряду в одному роді та пропагує відновлення республіканського устрою в Україні з виборним гетьманом на чолі (6).

Як бачимо, вихідні пункти обох істориків неоднакові. Коли для Енгеля властива історія України починається з козацтва, то в «Історії Русів» вона вже щільно зв'язана з князівським періодом. Для першого основною проблемою є «свобідна станова конституція» («*freye ständische Verfassung*»),

вони майже без винятку означають власну батьківщину, Україну (стор. 5, 7, 8, 13, 28, 35, 40, 48, 58, 59, 63, 65, 69; 79; 95; 96; 135; 137; 213 й т. д.). Досить рідко у нього вживається назва «Україна», і то в сполученні з іншими назвами, напр. «Українські народы» (стор. 242), або «отчизна наша, Украина Малоросійская» (стор. 71). Сьогоднішня «Росія» у нього фігурує як «народъ Московскій» (стор. 98), «Россія» з двома «с» (стор. 122, 153, 188, 198, 202 й т. д.), або «Великоросія» з одним «с» (стор. 210, 235 й т. д.), рідко як «Русь» і то наприкінці «Історії», де вже Москва давно перебрала цю назву й тому тут вже нема ніякої засадничої різниці. Так пише автор на стор. 225 «Царство Россійское», а одну сторінку раніше (стор. 224) «Царство Руское», що змістом торкається Росії-Москви, бо тут говориться про Олексія, сина Петра I.

5) Поняття рицарства в автора дуже широке: до нього належить не тільки властива шляхта, але й духовенство й ціле козацтво.

6) «До питання про автора „Історії Русів“», ЗНТШ, т. 154 (1937), стор. 87.

для другого «вільна нація». Обидва республіканці (7), але Енгель репрезентується як демократ, в той час як автор «І. Р.» більш схильється до аристократичної засади і за основу української самоуправи вважає ризарство.

Але є місця, де можна спостерегти ще більшу зближеність між обома авторами. Обидва заступають ідею терпимости, правда обмеженої християнством, і навіть більше того, православ'ям; в обох просвіченість і християнство щільно пов'язані. Хоч один є протестант (Енгель) а другий — православний, то обидва виступають проти католицизму. Вони гостро картають католицьку експансію в Україні. Тому Берестейська Унія 1596 р. набуває великого значення в обох авторів і вважається до певної міри поворотним пунктом в долі православного українського й католицького польського народів.

Козаки у Енгеля (стор. 20) в зв'язку з першим козацьким повстанням проти Польщі під проводом Косинського вважаються, — до повстання — «Schutzengel» (ангели-хоронителі) Польщі (1569-1592), а — з часу повстання — її «Geiseln» (карателі) (1592-1654). Це повстання в нього зв'язане з церковною унією; до того часу, мовляв, — мирне співжиття козаків з Польщею, після того часу — постійна боротьба (стор. 94 й далі). Не інакше і в «І. Р.» (стор. 32 й далі). Як подібно висловлюються обидва автори в цьому питанні, бачимо з зіставлення текстів. Ми читаємо в «І. Р.»: «И въ его время (Косинського) началась известная эпоха ужаса и губительнаго для обоихъ народовъ, Польскаго и Рускаго, эпоха, умолченная по Исторіямъ, или легко въ нихъ описанная, но которая, потрясши Польшу до самаго основанія, и колебавши ее болѣе ста лѣтъ, низринула, наконецъ, въ бездну ничтожества, а народу Рускому давши испить самую горестную чашу, каковую и во дни Нерона и Калигулы не всѣ христіане вкушали, преобразила его въ иной видъ и состояніе. Это значить Унія, выдуманная въ Римѣ папою Климентомъ VIII...» (стор. 32) (8).

Тим же самим духом віє і в Енгеля: «Таке було становище в релігійних справах на Україні 1595 р., тоді було вкинуто яблуко роздору, що впродовж довгого часу в своїх кривавих наслідках привів польську державу до її загибуні прискороною ходю...» (стор. 100).

Ще одне зближує авторів: це оборона прав України, як окремого незалежного тіла, все одно, чи одному лежить більше на серці «свобідна станова конституція», а другому «вільна нація» (9).

7) Енгеля можна назвати республіканцем, може, тільки щодо української історії. Позатим він виявив себе як прихильник австрійської монархії, навіть у раменах вужчої батьківщини, Угорщини (він походив з Ціпсу).

8) Див. коментар на ці фантастичні рядки в праці І. Борщака «La légende historique de l'Ukraine», стор. 74-82. Редакція.

9) Автор «І. Р.» часто користувався хронікою В. Рубана (про це А. Яковлів, стор. 99). Але основою для Рубана було «Краткое описание Малороссіи» (Д. Дорошенко, Огляд української історіографії, Прага 1923, стор. 31), — знову праця, яка мала для історії України Енгеля велике значення і використовувалася ним в деяких важливих частинах його твору як провідна лінія (В. Кирпускуй, 80-84). Також і хроніка Граб'янки могла бути джерелом «І. Р.» (С. Наріжний, Діявства презельної брани, Вид. Укр. Істор. Філол. Тов., Прага 1938, стор. 15). Але разом відомо, що також і анонімний автор «Краткаго описанія Малороссіи» (найважливіше джерело історії Енгеля) багато взяв з хроніки Граб'янки (С. Наріжний, стор. 15).

Я стримуюся від комбінацій (вони мені не здаються дуже вірогідними), чи історія Енгеля була відома авторові «І. Р.», і мала тим самим безпосередній вплив на неї. Хронологічно це було б вірогідніше, якби припускати, що автор «І. Р.» свою працю, як дехто твердить, написав у перших роках ХІХ ст.

Характеристика українських гетьманів стоїть в обидвох авторів на передньому плані. Передовсім це — Богдан Хмельницький, чийм діям і якостям обидва автори віддають належну данину, данину пошани й подиву (див. Енгель, стор. 211 і «І. Р.», стор. 250). Ще замітніше їх негативне ставлення до Виговського («Енгель, стор. 212 і «І. Р.» стор. 149), Брюховецького («Енгель, стор. 247 і «І. Р.» стор. 158»), П. Дорошенка («Енгель, стор. 266 і «І. Р.» стор. 171»). Також цікаво, що обидва позитивно розцінюють таких гетьманів, як Многогрішний («Енгель, стор. 258 і «І. Р.» стор. 171»), Данило Апостол («Енгель, стор. 348 і «І. Р.» стор. 234»), Полуботок («Енгель, стор. 336 і «І. Р.» стор. 229-231»). Є однак й розбіжності: так напр. Енгель ставиться неприхильно до Скоропадського, бо він «сприяв засиллю москалів по українських урядових установах» (стор. 329-330), в той час як автор «І. Р.» трактує Скоропадського неутраально (стор. 221 й далі); щодо Розумовського, то «І. Р.» ставиться до нього радше негативно (стор. 250), а Енгель більш позитивно (стор. 360) (10).

Мусимо ще раз у кінці підкреслити: і Енгель, вчений з історично-методологічними засадами, і автор «І. Р.» з його дипломатичною спритністю, але без усякої наукової методи й сумлінності — були ревними оборонцями козацької державности XVII і XVIII ст.

Ліпша метода в одного, більша перспектива у другого! Але суттєвим є, що один писав як прихильник чужинця, а другий як патріот своєї власної країни й свого власного народу.

Б. Крупницький.

Женевська „Громада“

1948 РОКУ минуло 70 років з дня заснування першого українського вільного політичного видавництва. Маємо на увазі часопис „Громада“, що його заснував у Женеві колишній професор Київського університету, „магістр загальної історії“ Михайло Драгоманов з доручення Київської Громади.

Після звільнення, за наказом царя Олександра II, з Київського університету за „український сепаратизм“ і закриття Географічного Товариства, що його Михайло Драгоманов був основоположником і діяльним членом, він узяв на себе місію далі боронити словом права українського народу й задля того 1876 року виїхав закордон. Спочатку М. Драгоманов оселився був у Відні, де він видав російською мовою брошуру-протест проти Емського указу 1876 р. В цій брошурі, що мала заголовок: „По вопросу о малорусской литературѣ“ (1876), М. Драгоманов подав нарис постановляючого новітнього українського руху й свої думки про його майбутнє, думки, що й нині не втратили свого значення.

Однак, незабаром виявилось, що Відень не є відповідне місце для незалежного українського видавництва, бо хоч в Австрії було вільніше, ніж у Росії, проте монархічно-феодальний, хоч і конституційний устрій Габсбурзької монархії не давав можливості одверто писати, а це було єдиною рацією існування цього видавництва.

М. Драгоманов переселився тоді до вільної Женеви, звідки було ближче не тільки до західно-європейських осередків, а й до Америки, що її М. Драгоманов вважав політично найпоступовішою країною в світі.

10) В цьому ставленні до окремих українських гетьманів був безперечно й вплив джерел (Рубанз, Граб'янки, «Краткого Описанія Малороссій»), але ще більше значення мало, здається, бажання авторів боронити права України проти Москви.